

COMEMORARE
GHEORGHE ENESCU
(1932–1997)

PROFESORUL GHEORGHE ENESCU

IANCU LUCICA
Universitatea de Vest, Timișoara

Se cuvine să ne amintim din când în când de cei care, prin muncă și sacrificiu de sine, au dat strălucire domeniilor în care au activat lăsând urmașilor, odată cu opera lor, și un excelent exemplu de reușită profesională și socială. Comemorându-l astăzi pe profesorul Gheorghe Enescu, la douăzeci de ani de la trecerea sa la cele veșnice, ne facem o datorie de onoare din a reaminti, odată cu ideile-forță ale operei sale, și câteva lucruri legate de viața și personalitatea acestui interesant intelectual român.

Oricât de surprinzător ar părea, profesorul Enescu nu și-a spus încă ultimul cuvânt. Jurnalul său intim, de curând descoperit (peste cincizeci de caiete de însemnări zilnice), vine să adauge o nouă și nebănuită dimensiune operei sale. Cu

un talent scriitoricesc pe care puțini i-l bănuiau, Enescu prezintă tabloul uneia dintre cele mai dificile perioade din istoria României de după război. Oameni, fapte, întâmplări, evenimente și lucruri banale, bucurii și neazuri, împliniri și eșecuri, toate se împletesc în jurnalul lui Enescu alcătuind tabloul animat al epocii în care a trăit.

SCURTĂ SCHIȚĂ BIOGRAFICĂ

La începutul deceniului șase al secolului trecut, când își începe activitatea didactică și științifică Gheorghe Enescu, regimul comunist din România număra aproape douăzeci de ani de la instalare. Era atât de bine consolidat încât nimeni nu credea că va avea și el vreodată un sfârșit, și încă unul destul de apropiat. În țară se trăia greu, agricultura producea puțin și cu mijloace rudimentare, iar febra industrializării nu agita încă visurile de mărire ale conducătorilor comuniști. Puținii filosofi nemarxiști care supraviețuiseră epurărilor de tot felul, fie trăiau retrași, fie experimentau diverse forme de adaptare încercând să scrie acum de pe poziții „înaintate”, „de clasă”.

În această atmosferă de început și sfârșit, de speranță și deznădejde, de înălțare și decădere își face intrarea în scenă Gheorghe Enescu.

S-a născut la 7 ianuarie 1932 în comuna Tâmba, satul Pavăț, din județul Mehedinți. Părinții, Ecaterina și Gheorghe Enescu, erau țărani săraci, dar cu timpul s-au ridicat putând să-și dea copiii la școală, cel puțin pentru câteva clase primare dacă nu mai mult. Enescu nu numai că nu și-a ascuns niciodată rădăcinile, dar era mândru că familia lui, așa săracă cum era, participase la toate marile evenimente ale țării începând cu răscoala lui Tudor Vladimirescu și terminând cu al Doilea Război Mondial. „Cum aş putea să nu iubesc acest popor pentru care au luptat frații, părinții și strămoșii mei?!”, avea să noteze el peste ani în jurnal.

Copilăria, cu bucuriile și neazurile ei, trece repede. Ca mai toți copiii de condiția sa, Enescu trăiește în mijlocul familiei împletind, cum se spune, învățătura cu munca câmpului. De abia din 1949 începe pentru el seria acelor evenimente fabuloase care îi vor jalona ascensiunea și care îl vor face să reflecteze mai târziu asupra ideii de destin. În 1948, după moartea tatălui, nu-și poate continua școala din cauza taxelor foarte mari, totuși, în 1949 primește o „bursă fără acte” care îi permite să-și termine liceul. În '52, urmare a facilităților introduse de noul regim pentru copiii cu „origine sănătoasă” intră fără probleme la Facultatea de Filosofie din București. În '58 este trimis să-și facă doctoratul la Moscova; în '62 i se aprobă susținerea tezei în ciuda adversității declanșate cu unii dintre profesorii moscoviți; și așa mai departe, șirul întâmplărilor *fericite* (mai corect spus *norocoase*) nu se va întrerupe nici după revenirea în țară, când noi și nebănuite confruntări îl așteaptă.

Enescu este un tânăr studios, sobru, perfect conștient de linia pe care trebuie să meargă în viață. Debutează ca student la revista *Cercetări Filozofice* (viitoarea

Revistă de Filozofie) cu un studiu despre Berkeley, însă marele eveniment al tinereții lui rămâne doctoratul la Moscova. „Cei patru ani la Moscova, avea să noteze Enescu în jurnal, au constituit pentru mine o școală a vieții ce nu poate fi comparată cu niciun alt moment din viața mea de până atunci” (caietul 2, p. 35). Un destin ce nu părea tocmai generos îi oferă această unică șansă ce avea să-i schimbe pentru totdeauna viața.

Sovieticii dispuneau de o puternică școală de matematică, și nu este de mirare că aveau reprezentanți de primă mărime și în domeniul logicii matematice. Nume ca Markov, Kolmogorov, Bocivar sau Novicov, ca să mă rezum doar la câteva exemple, pot fi întâlnite și astăzi în tratatele de specialitate. Enescu are, așadar, ocazia să audieze profesori deosebit de competenți, care țineau cursuri speciale de logică, matematică, istoria unor științe și, bineînțeles, filosofie, îndeosebi filosofia științei care a cunoscut în acei ani o puternică dezvoltare. Tot acum își pune la punct câteva limbi de circulație – franceza, engleza, germana – ca să nu mai vorbim de limba rusă, condiția obligatorie a oricărui doctorand. Își termină doctoratul în 1962 cu teza *Problema adevărului în logica formală* pe care o va dezvolta în cartea sa de mai târziu *Logică și adevăr* (Editura Politică, București, 1967).

Întors în țară, Enescu este un gânditor format, are o bogată experiență de viață și o solidă pregătire profesională. Un an mai târziu începe să predea la Facultatea de Filosofie din București cursul de teoria sistemelor logice, primul curs de metalogică din istoria învățământului filosofic românesc.

Dintre logicienii timpului se simte mai apropiat de Grigore Moisil și de Florea Țuțugan. Cu stilul său inconfundabil Gr. Moisil nota în prefața cărții sale *Încercări vechi și noi de logică neclasică*: „Atunci când un foarte tânăr reprezentant al Editurii Științifice mi-a propus să-mi tipărească câteva din lucrările mele mai vechi, i-am oferit un volum nou; a insistat, am refuzat; a insistat, m-am scandalizat; a insistat, am acceptat, m-am pus pe lucru”.

Puțini sunt cei care mai știu astăzi că acest „foarte tânăr reprezentant al Editurii Științifice” nu era nimeni altul decât Gh. Enescu.

Până în 1965 nu exista în literatura românească niciun tratat de logică matematică, ci doar studii răslețe, cu totul insuficiente instrucției în domeniu. Cum viața l-a învățat să se orienteze rapid, Enescu răspunde necesităților momentului publicând în cinci ani nu mai puțin de trei cărți: *Introducere în logica matematică* (1965), *Logică și adevăr* (1967) și *Logica simbolică* (1971). Aceste cărți vor constitui baza învățământului logic românesc timp de câteva decenii de aici înainte, fără să putem spune că ele și-ar fi pierdut între timp din importanță și actualitate.

Planurile lui Enescu erau însă mult mai mari. Nevoia unei literaturi de specialitate îl determină să inițieze o serie de traduceri din autori occidentali cu contribuții recunoscute în domeniu. Împreună cu Mircea Târnoveanu editează volumul *Logică și filozofie* (Editura Politică, București, 1966), iar patru ani mai târziu coordonează, împreună cu Cornel Popa, la aceeași editură, volumul *Logica Științei* (1970). Două volume masive în care apar, pentru prima dată la noi, texte

din Frege, Russell, Hilbert, Łukasiewicz și mulți alți autori pe care de aici înainte îi vom întâlni constant în bibliografia lui Gh. Enescu. Cu Sorin Vieru traduce cartea lui Rudolf Carnap, *Meaning and Necessity*, apărută la Editura Dacia din Cluj sub titlul *Semnificație și Necesitate* (1972). Se pare că tot Enescu este cel care a pornit lucrurile și în traducerea cărții lui P. S. Novicov, *Elemente de logică matematică* (Editura Științifică, București, 1966). Nici filosofia clasică nu rămâne în afara preocupărilor lui, dovadă substanțialul studiu introductiv pe care l-a scris la cartea lui Descartes, *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului* (Editura Științifică, București, 1964).

Trei decenii și jumătate Enescu este nelipsit din paginile publicațiilor de specialitate. Scribe cărți și studii pe teme de logică și filosofia logicii, participă la conferințe și congrese, este tot mai cunoscut în țară și peste hotare. Începe să prindă contur o operă logico-filosofică de un specific aparte, prima de acest gen în literatura noastră filosofică de după război. În 1982 i se propune traducerea uneia dintre cărți în limba poloneză, însă, din cauza mișcării „Solidaritatea”, lucrurile nu vor depăși stadiul de proiect. Tot acum apare și *Dicționarul de logică* (1982), o sinteză logică de o excepțională valoare științifică și didactică.

Cu stilul său clar și concis, Enescu se apropie de stilul gânditorilor occidentali pentru care cercetarea științifică însemna, cum spunea Popper, activitatea de formulare și rezolvare de probleme. Ceea ce îl caracterizează în primul rând pe Enescu, și nu mă refer doar la activitatea lui științifică, este nevoia de-a gândi singur, absența oricărei inhibiții în fața autorităților din domeniu. Legat de acest aspect, aș vrea să invoc un scurt episod petrecut la puțin timp după apariția studiului său *Observații asupra unor probleme controversate ale logicii matematice* (1966). În acest studiu, Enescu arată că regula tranzitivității din sistemul axiomatic Hilbert–Ackermann este incorect demonstrată și propune modificarea sistemului în așa fel încât respectiva regulă să apară ca regulă primă (nederivată). Cum Enescu trecea în acei ani drept un tânăr rebel, noua lui „frondă” nu avea cum să rămână neobservată.

„Mai nou îl critică pe Hilbert”, au ținut unii binevoitori să-i șoptească rectorului de atunci al Universității din București (este vorba de reputatul matematician Gh. Mihoc). „Nu mi-e că-l critică pe Hilbert, a răspuns netulburat rectorul, dar mâine, poimâine ne va critica și pe noi!”.

Privind retrospectiv, putem spune că Enescu a făcut parte din acea categorie restrânsă, dar foarte activă, de autori care au dat filosofiei românești din perioada la care ne referim o nouă înfățișare și un nou conținut. Faptul de-a fi adus în filosofia românească teme și probleme noi, datorate în special unor autori occidentali, este meritul lor de necontestat.

Enescu a fost un mare patriot, și-a iubit cu pasiune țara și poporul, iar pentru Eminescu a avut un adevărat cult. Cu toate acestea, nu simte nevoia să se implice în activități ideologice, dimpotrivă, le evită cât poate, dar fără să scape din ochi culisele scenei politice. Faptul nu va trece neobservat având în vedere criticile pe care i le-au adus unii pe tema inactivității și a apatiei sale ideologice. Enescu nu era

Însă omul care să se lase intimidat de asemenea critici, iar confruntările cu acești „responsabili” ideologici purtau, cel mai adesea, pecetea ironiei sale caustice. Astfel, când un obscur lector de la Catedra de Socialism îl întreabă, mai în glumă, mai în serios, ce face cu banii de vreme ce nu are nici casă și nici alte bunuri, Enescu răspunde fără să ezite: „Finanțez o organizație străină care expune într-o vitrină din Paris lectori de socialism științific din România!”. Este reclamat imediat pentru „injurii aduse partidului”, însă nimeni nu a ținut să facă din aceasta un caz. Altădată este invitat să participe la o masă rotundă organizată la Ministerul Educației. Enescu le răspunde că „preferă unei mese rotunde cu capete pătrate, o masă pătrată cu capete rotunde!”.

Cam acesta era stilul practicat de Enescu, „de jos în sus”, ca și de sus în jos”, și nu e de mirare că, odată cu trecerea anilor, cercul din jurul lui devenea tot mai strâns. Până în decembrie 1989, când istoria a hotărât să-și schimbe din nou cursul. Enescu salută Revoluția Română, pe care a anticipat-o și a așteptat-o, însă bucuria eliberării va fi pentru el de scurtă durată. Puternic contestat, se vede nevoit să se retragă de la Facultatea de Filosofie unde, pentru moment, logica (sau poate doar omul?) nu-și mai găsească nici rostul, nici locul.

Nu mă simt chemat să judec aceste lucruri, pe care nu le-am văzut și despre care tot ce știu provine din mărturiile altora. Îmi place să cred însă că ele nu au avut nicio legătură cu sfârșitul lui atât de neașteptat. S-a stins din viață la 27 februarie 1997.

PRINCIPALELE CONTRIBUȚII LOGICE

Gheorghe Enescu a fost întâi de toate logician. Lucrările pe care le-a publicat el în domeniul logicii pot fi împărțite în trei categorii: 1) lucrări de informare generală, 2) lucrări pe probleme logice speciale și 3) lucrări destinate unor aplicații logice.

Fără a intra în detalii, voi încerca să prezint câteva dintre contribuțiile lui Enescu în domeniul logicii și voi porni discuția de la capitolul „Schiță asupra dezvoltării logicii contemporane” din partea a doua a cărții sale, *Filozofie și logică*. Sistemul disciplinelor și teoriilor logice prezentat de Enescu în introducerea acestui capitol poate fi considerat un fel de „punct zero” al concepției lui despre logică.

„Ca orice știință, explică Enescu, logica are o parte de bază, care intervine apoi în toate disciplinele ei cu caracter special. Bazele logicii sunt expuse în două forme, fie sub forma logicii generale, fie sub forma logicii simbolice (matematice)” (p. 140).

Logica generală și simbolică formează, după Gh. Enescu, prima treaptă a logicii, sau *fundamentele logicii*, cum se exprimă el; treapta a doua este dată de teoria sistemelor logice (sau metalogica). Universul logicii este însă mult mai complex, el conține o serie de logici speciale (așa numitele *logici neclasice*), la

care se adaugă diferite extinderi și dezvoltări, precum și unele calcule speciale cum ar fi *calculul λ -conversiunii*, de exemplu, sau sistemele de *logică combinatorică* bazate pe acesta.

În privința logicii generale, ca să revenim la prima treaptă, deși nu are o carte cu un astfel de titlu, problemele din sarcina acestei discipline pot fi întâlnite în cele mai multe dintre cărțile și studiile lui Gh. Enescu. În *Fundamentele logice ale gândirii*, de exemplu, sunt prezentate într-o concepție unitară trei dintre operațiile logice de bază – definiția, clasificarea și inferența (raționamentul) –, iar în *Tratatul de logică* sunt discutate atât probleme de logică generală, cât și probleme de logică simbolică. La acestea se adaugă, desigur, și *Dicționarul de logică* în care o mare parte din articole sunt destinate logicii generale.

Indiferent de temele abordate, prezentările lui Enescu sunt clare, accesibile, însoțite la tot pasul de observații personale în care punctul de vedere filosofic deține întotdeauna un loc foarte important.

O interesantă concepție prezintă Enescu în problema principiilor logice, vechea, dar mereu actuala problemă a principiilor. Aceste principii pot fi luate în sens logic sau în sens filosofic, în speță ontologic, ca principii ale gândirii sau existenței, de unde și dificultatea înțelegerii lor. Pentru fiecare principiu există mai multe formulări echivalente care formează un fel de clase de echivalență, sau cel puțin de asemănare, fiecare cu problemele ei specifice.

Enescu pleacă de la condițiile de timp și raport formulate de Aristotel pentru principiul noncontradicției, generalizate apoi și asupra celorlalte principii, pe care le consideră un fel de „coordonate logice”, după modelul coordonatelor geometrice. În „spațiul logic” determinat de aceste coordonate, principiile produc asupra lucrurilor diverse simplificări (idealizări) fără de care cunoașterea lor ar deveni, practic, imposibilă. Sub acest aspect, principiile logice se aseamănă cu principiile celorlalte științe, îndeosebi cu principiile fizicii. Idealizarea produsă de principiul identității, ca să luăm cazul cel mai simplu, constă în faptul că obiecte diferite sunt considerate ca având în comun toate proprietățile: a este identic cu b dacă pentru orice proprietate F , dacă a are această proprietate, atunci o va avea și b , și invers. Pentru a explica acest fapt, Enescu introduce conceptul de „asemănare modulară”: două obiecte a și b care au o proprietate F sunt „asemenea modulo F ”: $a \approx b \pmod{F}$. Identitatea apare acum ca un caz limită – cazul în care cele două obiecte sunt asemănătoare în *toate* privințele (= au în comun *toate* proprietățile).

Idealizări similare întâlnim și în cazul celorlalte principii. În *Identitate și noncontradicție în logica actuală* (1990), principiul identității este prezentat în corelație cu principiul noncontradicției. De la identitate ($a = a$) se ajunge la diferență ($a \neq b$) și de aici la contradicție, care poate fi prezentată și sub forma ($a \neq a$). Aceasta este un caz limită al diferenței – diferența de sine însuși.

Începând cu Leibniz, dar mai ales cu Frege, problema identității se pune în termeni logici, respectiv logico-semantici. În expresia $a = b$, de exemplu, identitatea nu mai apare ca relație între lucruri, ci ca relație între numele lucrurilor. În semantica

lui Frege, raportarea la lucru (obiect) se face cu ajutorul sensului (prin sens, Frege înțelege „modul în care este dat obiectul”). Bertrand Russell critică metoda relației de denumire, ca metodă de analiză semantică a limbajului, și formulează celebrul său paradox despre George al IV-lea. Într-un scurt paragraf din articolul *Cu privire la pseudoantinomii* (1983), Enescu arată că raționamentul lui Russell conține o eroare și că el este de fapt un paralogism, dacă nu chiar un sofism (problemă reluată pe larg în articolul *Paradoxuri și contexte pragmatice*, 1987). Și tot un paralogism este, după Gh. Enescu, și paradoxul lui Quine despre nouă și numărul planetelor, prin care acesta pusese în discuție ideea necesității *de re*.

Una dintre categoriile logicii generale studiate de Gh. Enescu cu mijloacele logicii moderne este *noțiunea*. Ceea ce își propune Enescu în primul rând aici este o mai clară delimitare între planul logic, planul gnoseologic și cel psihologic în abordarea noțiunii. El pleacă de la faptul că noțiunea este o formă de cunoaștere, cel mai corect exprimată prin sintagma „a avea noțiunea a ceva”. Spun că am noțiunea unui lucru când știu ceva despre acel lucru, dar a ști ceva despre un lucru nu înseamnă altceva decât a putea afirma anumite propoziții/judecăți despre el. Înțelegem acum de ce definește Enescu noțiunea ca „sistem de propoziții despre un obiect real sau presupus, sistem dotat cu o anumită organizare logică”. Definiția noțiunii devine astfel o particularizare în raport cu definiția teoriei, ceea ce îi va permite să transfere noțiunii unele dintre principiile logice ale organizării teoriilor.

O dezvoltare interesantă pe linia formalizării acestor raporturi cititorul interesat poate găsi în studiul său *Concepte și axiomatizare* (1975). Două dintre operațiile de bază cu noțiuni – restrângerea (determinarea) și extinderea (generalizarea) – verifică axiomele unor spații topologice de deschidere, respectiv închidere, fapt ce îi va permite lui Enescu să introducă o interesantă interpretare topologică pentru propozițiile de predicatie și de aici două modele topologice pentru inferențele cu propoziții de predicatie.

În legătură cu propozițiile de predicatie, Enescu a formulat mai multe probleme. În studiul său *Patru probleme ale logicii moderne* (1971), dar nu numai, el studiază propozițiile cu termeni vizi, dar într-un alt mod decât cel obișnuit astăzi în manualele de logică. Cum este, de exemplu, sub aspectul valorii de adevăr propoziția „Toți zeii sunt ființe inteligente”? Sau propoziția „Toți zeii sunt ființe nemuritoare”? Pentru că aceste propoziții se traduc prin scheme predicative de tipul „dacă x este zeu, atunci x este ființă inteligentă (sau ființă nemuritoare)”, în care antecedentul devine propoziție falsă pentru orice valoare a lui x , întreaga propoziție trebuie considerată adevărată. Cel puțin acesta este răspunsul logicii actuale.

Enescu arată că această interpretare este nesatisfăcătoare sub mai multe aspecte. Întâi, pentru că schemele respective au mai degrabă aerul unor *meta-inferențe* decât al unor echivalențe în sens logic obișnuit. Apoi, o propoziție de genul „toți zeii sunt bipezi” în care apare un singur termen vid, și care, din această cauză se va numi *semividă*, nu poate fi considerată adevărată fără a forța acel „robust sentiment al realității” despre care vorbea și Russell într-un context

asemănător. În definitiv, nu există nicio stare de lucruri care să fie pusă în corespondență cu o astfel de propoziție și atunci poate că mai logic ar fi să o tratăm ca pe o propoziție falsă. Însă și dacă este falsă, acest fals diferă de falsul unei propoziții obișnuite, de unde ideea unei logici polivalente care să preia sarcina exprimării unor astfel de raporturi (vezi și *Filozofie și logică*, p. 167 și urm.). În fine, problema este importantă și pentru teoria raționamentului, în speță pentru raționamentul de tip silogistic, care, în viziunea lui Enescu, poate fi generalizat relativ la toate propozițiile de predicatie (vide, nevide și semivide). În afară de modurile așa-zis „buclucașe”, cele cu premise universale și concluzii particulare, care dintre celelalte moduri rămân valide în această nouă interpretare și care nu? Și cum se probează (ne)validitatea lor? Iată două întrebări noi pe fondul uneia dintre cele mai vechi teorii logice

Pentru că a venit vorba de silogistică, organizarea silogisticii sub formă de calcul natural, expusă în articolul *Un formalism silogistic* (1968), reluată apoi în *Filozofie și logică* (p. 184 și urm.), este iarăși un rezultat ce nu trebuie trecut cu vederea. La Enescu se confirmă cel mai bine observația lui Hegel din *Introducere la Fenomenologie*: în materie de știință nu tot ce este notoriu este neapărat și cunoscut!

Să revenim la anul 1965, anul când apare la Editura Științifică prima sa carte, *Introducere în logica matematică*. Este prima sau, în orice caz, printre primele expuneri sistematice ale logicii moderne în limba română. „Lucrarea, precizează Enescu în prefață, a fost întocmită astfel încât să nu ceară din partea cititorului decât o pregătire medie și, evident, răbdare în studiu și o anumită capacitate de-a opera cu noțiuni foarte abstracte.” (p. 5).

De ce am ținut să reproduc acest pasaj, aparent nesemnificativ? Pentru că, așa cum s-a spus în epocă, dacă Grigore Moisil este cel care a introdus logica matematică în literatura noastră, Enescu este cel care a difuzat-o și a făcut-o accesibilă publicului larg. Modul lui de expunere simplu și clar, pe înțelesul tuturor, fără acele complicații matematice inutile care să-i dea cititorului sentimentul că are de-a face cu o disciplină matematică oarecare, alături de multe altele, este probabil meritul lui cel mai important.

Succesul de care s-a bucurat această carte l-a făcut pe Enescu să revină asupra ei, însă cu un titlu schimbat – *Logica simbolică* (Editura Științifică, București, 1972). Schimbarea nu este întâmplătoare și voi arăta imediat de ce.

În deceniul șapte al secolului trecut, dacă nu cumva chiar mai devreme, termenul „logică matematică” era folosit mai mult pentru a desemna aplicațiile logicii în domeniul matematicii, în timp ce pentru logica pură (neaplicată) denumirea cea mai des întâlnită era cea de „logică simbolică”. Se știe că în perioada de avânt a logicii moderne acești termeni circulau liber și însemnau, în mare, cam același lucru. Cu timpul însă, intensiunea termenului „logică simbolică”, dată prin definiție, nu mai corespundea cu extensiunea lui (teoriile avute în vedere). Pentru Alonso Church, de exemplu, „logica simbolică”, aceeași cu „logica matematică” și „logistica”, este

„logica formală studiată cu ajutorul limbajelor formalizate”, însă ea cuprinde mult mai mult decât lasă definiția să se înțeleagă, și anume: calculul propozițiilor, calculul predicatelor de diferite ordine, aritmetica recursivă, axiomatizarea teoriei mulțimilor, intuiționismul logico-matematic. Oricine este cât de cât familiarizat cu problematica logicii moderne știe că unele dintre aceste teorii răspund foarte greu la denumirea de „logică”, iar altele nu răspund deloc. Church este un logicist întârziat, el are tendința de-a introduce în logică și o parte a matematicii, și chiar fundamentele matematicii. Cartea sa, *Introduction to Mathematical Logic*, a apărut în 1956 și se aseamănă, ca organizare, cu cele mai multe dintre cărțile apărute în această perioadă. Or, nu același lucru se poate spune despre cărțile de logică apărute mai târziu, cum ar fi cărțile lui I. M. Copi, de exemplu, în care denumirea de „logică matematică” a fost înlocuită cu cea de „logică simbolică”. Aceasta a făcut ca și conținutul respectivelor cărți să devină mult mai aerisit (la Copi, logica simbolică se compune din logica propozițiilor, logica predicatelor, logica relațiilor și logica caselor, la care se adaugă unele elemente de metalogică).

În fine, tratatul editat de J. Barwise, *Handbook of Mathematical Logic* (1977), arată foarte clar în ce direcție au evoluat lucrurile. După cum se precizează încă din prefață, logicii matematice îi sunt asociate patru mari teorii (sau domenii) – teoria mulțimilor, teoria demonstrației, teoria modelelor și teoria recursiei. Aceste teorii ale logicii matematice se regăsesc în mai toate lucrările din a doua jumătate a secolului XX care poartă acest titlu.

Dincolo de toate aceste oscilări terminologice, firești până la un punct, Enescu sesizează două tendințe în utilizarea termenului „logică matematică” pe care le va explica în *Dicționarul de logică*. Acest termen, arată el, poate fi luat în cel puțin două sensuri – un sens obiectual (studiul procedurilor logice folosite în matematică) și unul metodologic (logica studiată cu ajutorul metodelor matematice). Ceea ce ne interesează aici este sensul al doilea, cel care pune în lumină diferența dintre noua și vechea logică, numai că această diferență nu este nici ea tocmai clară. Explicația este una singură – termenul „metodă matematică” folosit în aceste definiții este insuficient precizat.

În *Logică și adevăr*, Enescu arată că așa-zisele metode matematice folosite în logică sunt, de fapt, metode logice, numai că ele au o serie de trăsături în comun cu unele dintre metodele matematice. Logica folosește diferiți algoritmi, cum ar fi algoritmul normalizării, de exemplu, care este un algoritm logic și nu un „împrumut” din matematică. Aceleași proprietăți însă pe care le are un algoritm logic le are și unul matematic, ceea ce a făcut posibilă dezvoltarea unei teorii generale a algoritmilor. Prin urmare, algoritmul logic, la fel ca cel matematic, este o particularizare în raport cu un concept foarte general de algoritm.

Ceva asemănător se poate spune și despre axiomatizările logicii, care întâlnesc axiomatizările matematice doar în planul unor descrieri foarte generale, dincolo de care fiecare cu specificul său. Însă nu numai metodele, ci și unele dintre conceptele logicii se află în această situație. Funcțiile logice, bunăoară, au o serie

de proprietăți în comun cu funcțiile din matematică, fără să se poată spune că unele s-ar putea reduce în vreun fel anume la altele. Aceste fapte, cu totul neobișnuite pentru raporturile celor două științe, l-au determinat pe Tarski să pună problema unei „metodologii generale a științelor deductive” în cartea sa *Introduction to Logic and Methodology of Science* (1941).

Prezentând logica simbolică, Enescu a ținut să sublinieze nu doar deosebirile, ci și apropierea ei de logica clasică. În fapt, cele două sunt fazele aceleiași științe, iar trecerea de la una la cealaltă nu înseamnă trecerea de la faza neștiințifică (sau preștiințifică) a logicii la faza ei științifică, cum a încercat la un moment dat să pună problema Russell și, după el, alți reprezentanți ai noii logici. Ce putem spune deocamdată este că sunt tot mai numeroase cazurile în care problemele logicii clasice, din diferite etape ale dezvoltării ei istorice, își găsesc abordarea cu mijloacele logicii moderne de astăzi.

Dacă în ceea ce privește expunerea logicii simbolice, Enescu își dispută întâietatea cu alți autori români, în materie de metalogică prioritatea lui este indiscutabilă. Cartea sa *Teoria sistemelor logice* (1976) are la bază cursul de metalogică ținut la Facultatea de Filosofie din București începând cu 1963–64.

În expunerea metalogicii, Enescu urmează îndeaproape structura teoriilor logice, respectiv, logico-matematice. Relativ la oricare astfel de teorie, distingem: 1) un anumit simbolism (în sensul de limbaj simbolic), 2) un sistem de concepte, 3) anumite metode sau procedee, și 4) o anumită formă de organizare. Teoria sistemelor logice (sau metalogica) studiază atunci teoriile logice din punct de vedere al „conținutului, formei, problemelor, metodelor, limbajului și supozițiilor filosofice” (DL, p. 214).

În privința metodelor, Enescu discută mai mult clasele de metode decât metodele propriu-zise, cele care se aplică efectiv în rezolvarea problemelor. Excepție face metoda raționamentului diagonal, care se bucură de o atenție cu totul specială din partea lui. La Cantor, metoda apare în legătură cu numerele transcendente și cu distincția dintre mulțimile infinit numărabile și cele infinit nenumărabile (continue), însă în logică metoda are o cu totul altă utilizare. Enescu arată cum poate fi aplicată metoda în expunerea paradoxului lui Richard și ce legătură există între paradoxul astfel exprimat și conceptul de „demonstrabil” la Gödel, respectiv, „adevăr” la Tarski.

Partea metalogicii care se ocupă cu studiul limbajului este semiotica logică cu cele trei planuri ale sale – sintaxa, semantica și pragmatica logică. Sintaxa studiază limbajul din perspectiva modului de compunere a expresiilor și al raporturilor reciproce dintre expresii; semantica studiază limbajul din perspectiva raporturilor dintre expresii în baza raporturilor lor cu obiectul (semnificația), iar pragmatica studiază limbajul din perspectiva raporturilor cu acțiunile subiectului.

Cel mai important concept metalogic, situat la intersecția sintaxei cu semantica și pragmatica logică, este cel de sistem sintactic, respectiv, de sistem formal. În discuția despre proprietățile sistemelor formale, Enescu plasează și teoremele lui

Gödel de incompletitudine. Este curios că acest rezultat de vârf al logicii matematice este prezentat la noi de un logician filosof și nu de un logician matematician, cum era de așteptat, situație neschimbată practic până în momentul de față. Conștient de importanța, dar și de dificultatea problemei, Enescu revine asupra ei în câteva studii ulterioare, cum ar fi: *Teoreme de indecidabilitate în sistemele de tipul Principia Mathematica* (1989) continuat cu *Paradoxuri și decizii în sistemele deductive* (1989).

Pe lângă demonstrația propriu-zisă a primei teoreme Gödel de incompletitudine, Enescu subliniază alte câteva aspecte, nu mai puțin importante, care nu sunt explicitate în expunerea lui Gödel. Este vorba de: 1) aspectul de paradox al teoremei și legătura acesteia cu paradoxul, respectiv, pseudoparadoxul mincinosului, 2) aritmetizarea gödeliană ca metodă generală de „reprezentare” a sistemelor formale, și 3) de consecințele teoremei asupra programului logicist de fundamentare a matematicii. Toate aceste lucruri, de o indiscutabilă importanță teoretică și practică, sunt aduse în literatura noastră pentru prima dată de către Gh. Enescu.

În ce privește semantica logică, Enescu procedează în etape, ca și în cazul sintaxei. Mai întâi prezintă conceptele de bază (așa-numita semantică de „bază” sau „de referință”) și abia după aceea prezintă sistematizările ei mai importante. O atenție specială acordă Enescu metodei lui Frege și metodei lui Carnap de analiză semantică a limbajului, cunoscute astăzi sub numele de „metoda relației de denumire”, respectiv, „metoda extensiunii și intensiunii”. În ciuda multiplelor dificultăți cu care se confruntă metoda lui Frege, dificultăți sesizate la timpul lor de Russell, Carnap ș.a., Enescu reușește să arate că această metodă este în general valabilă și că ea s-ar putea aplica și în cazul unor limbaje formalizate mai speciale, cum este limbajul aritmetic, de exemplu.

Abordările metateoretice s-au impus în primul rând din nevoia eliminării paradoxurilor. Fenomenul a apărut în Antichitate, însă dimensiunea lui reală a devenit cunoscută abia după apariția teoriei mulțimilor și a logicii matematice. În țara noastră preocupările pentru studiul paradoxurilor au apărut târziu și fără prea mare succes, probabil și din cauza necunoașterii domeniului, însă Enescu va reuși să aducă și aici clarificările necesare. În capitolul al treilea din *Teoria sistemelor logice*, găsim expuse principalele paradoxuri sau antinomii logice (cei doi termeni sunt luați de Enescu ca sinonimi), precum și cele mai importante dintre soluțiile acestora. Dacă ținem seama și de articolele lui de tinerețe, putem spune că tema paradoxurilor a fost preocuparea de o viață a lui Gheorghe Enescu. În ultimii ani, el a lărgit foarte mult cadrul discuției luând în considerare și alte forme de contradicții, cum ar fi antinomiile kantiene sau aporiile lui Zenon. Pentru unele dintre acestea, mai potrivită ar fi denumirea de „pseudoparadox”, termen pe care Enescu s-a străduit să-l determine atât ca intensiune, cât și ca extensiune.

Un interes constant a manifestat Enescu pentru aplicațiile logicii. Întrebarea care l-a urmărit toată viața și asupra căreia va reveni nu odată în scrierile sale este în ce măsură mai răspunde logica modernă condiției de „organon”, în ce măsură mai este ea „un ghid și un instrument util existenței umane”?

Ori de câte ori a avut prilejul, Enescu a arătat că blocarea logicii în relațiile ei cu matematica este dăunătoare ambelor științe, că logica trebuie să revină la statutul ei de „organon”, de „îndreptar al gândirii” în toate domeniile, nu doar în matematică, așa cum s-a crezut multă vreme și se mai crede uneori și astăzi. El revine asupra acestei probleme în *Fundamentele logice ale gândirii* unde susține o idee pe cât de interesantă, pe atât de îndrăzneată. „Pe scurt, notează Enescu, logica este instrument de adaptare și rezistență la mediul înconjurător, este baza comunicării dintre oameni și forma pe care o ia în ultimă instanță rezolvarea problemelor, pentru ca această rezolvare să devină un bun colectiv.” (p. 8)

La Enescu, la fel ca la vechii greci, logica este condiția existenței și gândirii, chiar prima lor condiție. „Logica lucrurilor”, care înseamnă *ordine* (unul dintre primele sensuri ale termenului „logos”), este o ordine ce ține de *datul* existenței, din care și omul face parte. Ca știință deci, logica este instrumentul adaptării noastre la „ordinea (logica) existenței”, indiferent de formele particulare pe care le îmbracă aceasta la un moment dat. O asemenea idee de logică, în care ordinea gândirii întâlnește ordinea existenței în vederea adaptării lor reciproce, transpare și în câteva dintre ultimele lui studii (a se vedea studiile despre antinomiile kantiene și despre aporiile lui Zenon din volumul *Paradoxuri, sofisme, aporii*, 2003).

Ultima carte publicată de Enescu este *Tratatul de logică* (1997). Chiar dacă unele dintre temele abordate de Enescu aici se regăsesc și în alte scrieri ale lui (problema termenilor este pe larg expusă în *Fundamentele logice ale gândirii*), în *Tratat* găsim și câteva teme care nu au făcut în mod expres obiectul cercetărilor lui. Este cazul inducției, de exemplu, sau al erorilor logice. Este drept că *Dicționarul de logică* le conține pe amândouă, însă una este să prezinți o asemenea temă ca articol de dicționar și cu totul alta să faci din ea un capitol de tratat.

Referitor la inducție, Enescu nu intră în toate detaliile subiectului – nu sunt abordate în *Tratat* nici paradoxurile confirmării, nici controversesele conceptului de probabilitate, nici formele inducției matematice, în schimb, sunt prezentate cu o exemplară claritate formele de bază ale inducției logice. Repet, este vorba de raționamentele inductive proprii gândirii discursive și nu de formele particulare de inducție, acestea fac obiectul tratatelor de specialitate. În paranteză fie spus, raționamentele și definițiile inductive specifice matematicii, așa-numita inducție matematică, sunt pe larg expuse de Enescu în *Teoria sistemelor logice*. Totuși, raționamentul prin analogie, o formă de raționare extrem de „frecventă și de productivă” (expresia autorului) se bucură de o atenție cu totul deosebită. Din câte am putut să-mi dau seama, distincțiile pe care le face Enescu relativ la raționamentele prin analogie – analogia comună și analogia științifică, analogia întâmplătoare și analogia sistematică, analogia după însușiri și analogia după relații, analogia sistematică și analogia structurală, analogia morfo-funcțională și analogia bazată pe relația cauzală – nu pot fi întâlnite nici în literatura noastră, nici la alții. La fel în privința argumentării și combaterii, două subiecte în care la noi s-a scris puțin și nereprezentativ, cel puțin până la apariției *Tratatului*.

Clarificările pe care le aduce Enescu aici, ca unul care s-a ocupat o viață de logică, sunt magistrale. Argumentarea, de pildă, este definită de autor ca „proces prin care căutăm să determinăm pe cineva (o persoană, o colectivitate) să ne accepte o idee, să fie de acord cu noi într-o privință” (p. 286). Există două tipuri fundamentale de argumentare în concepția lui – argumentarea prin demonstrație, întâlnită mai ales în știință, și argumentarea prin persuadare sau convingere. Dacă prima are ca obiect adevărul, și deci obiectivitatea, cea de-a doua are ca obiect succesul, câștigarea interlocutorului la una din teze. Logic vorbind, un argument poate fi valid sau nevalid, corect sau incorect, însă din punct de vedere social adeseori este mai importantă eficiența argumentului decât validitatea lui; iar un argument eficient nu este neapărat și unul valid. Prin urmare, se impune să studiem și cealaltă față a problemei, cea legată de patalogia argumentării. *Contrariorum eadem est scientia*, spuneau medievalii, și niciun alt domeniu nu ilustrează mai bine această teză decât logica.

Mesajul lui Enescu, fie că vorbim de *Tratat*, fie de alte scrieri ale lui, este cât se poate de clar: ca să-și poată dovedi eficiența, logica trebuie mai întâi cunoscută, pentru că numai ce este cunoscut și bine înțeles poate fi cu succes aplicat. Gândirea logică pusă în slujba interesului general, iată fundamentul oricărei idei de progres social.

UN FILOSOF AL TIMPULUI SĂU

Logician prin vocație, Enescu a fost și un original filosof. Preocupările lui în filosofie vizau în egală măsură filosofia generală și filosofia științei, în speță filosofia logicii și a matematicii în care a reușit chiar să formuleze unele puncte de vedere. A fost un filosof de inspirație marxistă și, dacă am înțeles eu bine, nu și-a schimbat această opțiune până la sfârșitul vieții.

În general, nu sunt foarte impresionat de autorii care se declară fideli ideilor de la douăzeci de ani și care demonstrează, prin aceasta, nu doar consecvență, ci și o anume sărăcie intelectuală, însă nu despre așa ceva este vorba în cazul lui Gh. Enescu. Spirit riguros, atent la schimbările adeseori bruște din știință și din filosofie, Enescu a fost mereu pregătit să-și nuanțeze părerile, și chiar să renunțe la ele când situația o cerea. Așa se explică de ce ideile lui, unitare sub aspectul unor principii foarte generale, se dovedesc a fi totuși în evoluție.

Opțiunea lui Enescu pentru marxism se explică, după părerea mea, prin trei categorii de cauze. Întâi, pentru că marxismul era ideologia oficială în stat și reprezenta la vremea respectivă calea cea mai sigură (de fapt, singura cale) pentru oricine dorea să urmeze o carieră filosofică. În al doilea rând, marxismul era o filosofie cu o largă deschidere spre știință, în care logica a deținut întotdeauna un loc foarte important. Mă refer la marxismul autentic și nu la dogmatizările lui ulterioare, care nu au nimic în comun cu știința și de care Enescu nu a fost, practic,

niciodată interesat. În fine, din punct de vedere social, marxismul însemna emanciparea celor mulți și neavuți din care și Enescu făcea parte, și care, în alte condiții nu se știe dacă și în ce măsură s-ar mai fi putut realiza.

Cititorul se va întreba, probabil, ce interes mai poate prezenta astăzi, în plină glorie posmodernistă, opera unui filosof marxist și ce mai putem noi învăța de la un asemenea filosof?

Întrebarea este cât se poate de legitimă, însă tocmai pentru că este legitimă ea trebuie abordată fără prejudecăți. Ar fi o prejudecată, de pildă, să credem că etichetele pe care și le atribuie filosofii unii altora, cum este și cea de „marxism”, înseamnă mare lucru atâta timp cât ele nu au fost confruntate cu conținutul de idei pentru care au fost introduse. Adevărata măsură a unui filosof este dată de problemele pe care acesta le ridică, eventual de soluțiile pe care le propune, și nu de aprecierile pe care le poate primi într-un moment sau altul.

Se înțelege că nici Enescu nu face excepție de la această regulă, de aceea, înainte de-a pune problema încadrării lui ca filosof se cuvine să ne întrebăm ce a făcut el ca filosof. Un lucru mi se pare totuși curios, și anume, că foarte mulți văd astăzi în marxism doar componenta sa ideologică trecând cu vederea, sau pur și simplu negând, componenta sa științifică, respectiv, filosofică. Le-a trebuit unora treizeci de ani de predare a revoluției săvârșite de marxism în filosofie ca să descopere, la final, că marxismul nu are o... metafizică! Sau că Marx este un „talent ratat”! Poate că problema ar merita o discuție mai serioasă, însă nu acesta este locul cel mai potrivit pentru o astfel de discuție.

Ca să parafrazez un filosof rus de la mijlocul secolului al XIX-lea, situația filosofiei marxiste în țările cu regimuri comuniste se aseamăna întrucâtva cu situația Penelopei în așteptarea lui Ulise: admirată de foarte mulți, ea a fost în realitate apărută de foarte puțini. Vreau să spun că în ciuda oficializării de care s-a bucurat ea în țările respective, sau poate tocmai de aceea, filosofia marxistă nu a putut ține cadența în „marșul” tot mai alert al dezvoltării științifice devenind, încă din primele decenii ale secolului XX, o filosofie depășită teoretic și social.

„Cu fiecare descoperire epocală din știință, spunea undeva Engels, materialismul trebuie să-și schimbe forma”. Iată un precept filosofic care sună frumos, dar care a fost adeseori înțeles simplist, pentru că știința nu produce materialismul în mod natural, așa cum o anumită plantă, să zicem, produce un anumit gen de fruct. S-a uitat, sau nu s-a cunoscut îndeajuns, că filosofia este și un act de creație și, ca orice creație, ea depinde inclusiv de factori subiectivi. Oricât de determinat ar fi din punct de vedere social-istoric materialismul, el este până la urmă și o chestiune de opțiune personală.

Privind retrospectiv, se poate spune că printre „descoperirile epocale” care nu au dus la cuvenitele modificări din structura materialismului se numără și logica modernă. Să nu uităm că primul volum din *Principia Mathematica* apare în 1910, la mai puțin de un an de la apariția cărții lui Lenin, *Materialism și empiriocriticism*, și că tot cam în această perioadă apar și alte rezultate științifice de vârf, printre care mecanica cuantică și teoria generalizată a relativității.

În ultima parte a cărții sale *Teoria sistemelor logice*, Enescu enumeră câteva dintre „faptele logice relevante sub raport filosofic”, cum ar fi: 1) paradoxurile logico-matematice, 2) logicile polivalente și modale, 3) teoremele de limitare (Gödel, Tarski ș.a.), 4) abordările cu caracter metateoretic (Hilbert și școala sa) etc. „Toate aceste fapte, conchide Enescu, sunt deosebit de importante pentru studierea și adâncirea dialecticii cunoașterii. Ele arată că evoluția logicii, departe de a fi un proces simplu, și cu atât mai puțin unul încheiat, cum credea Kant, este un *câmp de dispute violente* (Engels)” (p. 263).

Devenise clar, și din punctul de vedere al dezvoltării logicii, ca și din punctul de vedere al altor științe, că materialismul se cerea actualizat, dar ce modificări trebuiau făcute? În ce constau ele? Iată o întrebare pe care poate că mai mulți au gândit-o, însă puțini s-au încumetat să o și rezolve.

În *Filosofie și logică*, Enescu pune pentru prima dată această problemă afirmând despre filosofie, cu referire expresă la filosofia marxistă, că aceasta trebuie să fie „materialistă în conținut și logică în formă”. Prin forma logică a filosofiei, Enescu viza, în mare, problemele pe care le ridică analiza logică a limbajului filosofic, respectiv „problema definirii conceptelor (categoriilor) filosofice, a explicației lor logice, problema formulării de propoziții filosofice concrete, ca și acelea ale generalizării (inducției) și argumentării corecte, a sistematizării consistente.” (p. 9). „Toate acestea, continuă el, vor releva un fel de *specific logic* al filosofiei, iar pe de altă parte, utilitatea metodei logice în filosofie, acordarea *formei logice a gândirii cu conținutul cel mai abstract* (filosofic). La rândul său, studiul filosofic al logicii ne va dezvălui un specific filosofic al logicii, precum și utilitatea reflecției filosofice în dezvoltarea problematicii logice” (p. 9).

În tot acest demers de refundamentare logică a filosofiei, care nu este nici pe departe unul simplu, Enescu ajunge și la câteva dintre principiile „de fier” ale marxismului, cum ar fi principiul partinității filosofice, de exemplu. Contrar uzanțelor, Enescu arată că idealismul filosofic poate fi și expresia unor „îngustimi metodologice” și nu doar a poziției sociale (de clasă) a filosofului, cum insista, la vremea lui, Lenin. Teoretizată în *Filosofie și logică*, această idee, nu tocmai ortodoxă ideologic vorbind, va fi aplicată de Enescu în analiza filosofiei lui Rudolf Carnap (vezi studiul său introductiv la cartea lui R. Carnap, *Semnificație și necesitate*). Poziția „neutrală” față de linia materialismului și idealismului, spre care tind unii filosofi ai științei, printre care și Carnap, nu are motivații neapărat ideologice, de luptă între clase, ea poate rezulta și din încrederea autorilor respectivi în existența unui alt tip de „rezolvare” filosofică. Acest mod cu totul neideologic de-a pune problema însemna, pentru acei ani, un însemnat pas înainte întrucât invita la regândirea unor aspecte ce țin de însuși statutul filosofiei și al funcției sale sociale. Pentru raționalistul care a fost Gh. Enescu, ceea ce conta în primul rând era filosofia ca formă de cunoaștere și mai puțin ca ideologie, aceasta din urmă acționând nu odată în detrimentul celei dintâi.

Dintre categoriile filosofice pe care Enescu le supune „microscopului” logic, un loc aparte îl deține, cum era și firesc, categoria de materie. Fiind un concept de maximă generalitate, el nu poate fi definit nepredicativ (la Poincaré și Russell definițiile nepredicative conțin o formă mai specială de cerc vicios), așa că, în loc să definească materia ca atare, el va defini „lucrul material”. În paranteză fie spus, Enescu încearcă aici o ajustare a definiției leniniste, care făcea din obiectivitate condiția definitorie a ideii de materie. El spune că un lucru oarecare este material (sau de natură materială) dacă satisface concomitent trei condiții: 1) este în afara conștiinței, 2) este independent de conștiință, și 3) este supus acțiunii legilor. În definiția lui Lenin, accentul cădea pe primele două (vezi conceptul de obiectivitate) și pe posibilitatea reflectării materiei de către mintea omului, ceea ce face ca definiția să fie, logic vorbind, prea largă pentru că, la urma urmelor, și actele de conștiință sunt obiective și nu sunt puțini cei care admit existența unei conștiințe obiective în afara, și deasupra, conștiințelor individuale. Or, ceea ce caracterizează în primul rând materialismul, și implicit materia, este determinismul, faptul că tot ce există se supune acțiunii legilor și evoluează în conformitate cu aceste legi. Poate părea surprinzător, dar idei similare întâlnim și la unii oameni de știință preocupați de fundamentele filosofice ale științei lor. Iată ce notează, în acest sens, fizicianul Leopold Infeld, colaboratorul lui Einstein la Princeton, în cartea sa *Noile căi ale științei*: „Orice fenomen din natură este guvernat de o lege. Cea mai mare minune este tocmai faptul (după cum atât de frumos se exprimase Poincaré) că minuni nu au loc în natură, că natura este guvernată nu de întâmplări, ci de legi” (p. 27).

În *Filozofie și logică*, Enescu discută principalele concepte subsumate determinismului, printre care și conceptul de lege, pe care îl examinează sub aspect logic, ontologic și gnoseologic. Nu mai puțin interesante sunt și reflexiile lui despre necesitate, posibilitate, cauzalitate ș.a. care fac parte din ceea ce am putea numi astăzi „concepția lui Gh. Enescu despre determinism și libertate”. În capitolul patru sunt examinate principiile de bază ale cunoașterii, iar în capitolul cinci se face schița sistemului categorial al filosofiei. Iată câteva dintre temele dezvoltate de Gh. Enescu în acest capitol: definiția categoriilor, sfera și conținutul lor, principiul interferenței categoriilor, clasificarea categoriilor ș.a. Capitolul poartă numele „Filosofia logicii” și se încheie cu două paragrafe despre analiza logică a propozițiilor filosofice și a argumentării filosofice. Nu cred că analizele întreprinse de Enescu aici să-și fi pierdut din actualitate în ciuda celor patruzeci de ani care ne despart de data apariției lor.

Ca filosof al fundamentelor, Enescu nu a fost preocupat numai de fundamentarea logică a filosofiei, ci și de fundamentele filosofice ale logicii. Despre criza din fundamentele logicii și matematicii, declanșată de apariția paradoxurilor, el vorbește pe larg în cartea sa *Logică și adevăr*, însă expunerea propriu-zisă a acestor paradoxuri o va face în *Teoria sistemelor logice*. Studii și articole pe tema paradoxurilor, Enescu a publicat atât înainte, cât și după publicarea acestei cărți, în care fie că a dezvoltat idei mai vechi, fie că a încercat unele puncte de vedere mai

noi. Așa cum am spus și în capitolul anterior, spre final, Enescu a extins cadrul discuției și asupra aporiilor lui Zenon, a antinomiilor kantiene și a contradicțiilor hegeliene, teme filosofice înrudite paradoxurilor, dar care, din punctul lui de vedere, angajează opoziții logice mai slabe decât opozițiile specifice paradoxurilor logice.

Rămânând la problema paradoxurilor, trebuie arătat că Enescu a încercat să dea contur unei concepții de tip dialectic asupra cauzelor care au dus la apariția lor și asupra supozițiilor de ordin filosofic care au stat la baza principalelor soluții ale acestora. În articolul *Criză și revoluție în știință* (1981), el face sinteza acestor concepte și enumeră nu mai puțin de zece probleme pe care le-a ridicat în legătură cu ideea de paradox și de soluție a paradoxurilor:

- (1) Problema adevărului în limbajele formalizate,
- (2) Problema existenței matematice,
- (3) Problema ierarhiei abstracțiilor,
- (4) Problema axiomatizării în logică și matematică,
- (5) Problema infinitului și a raportului dintre infinitul actual și cel potențial,
- (6) Problema raporturilor dintre matematică și logică,
- (7) Problema intuiției în construcțiile logico-matematice,
- (8) Problema principiilor logice,
- (9) Problema conceptului de lege logică,
- (10) Probleme referitoare la conceptul de mulțime.

Data fiind anvergura acestor probleme, concepția lui Enescu despre paradoxuri este coextensivă concepției lui despre logică, în general. El optează pentru o soluție de tip *integralist*, dacă mă pot exprima astfel, și nu pentru soluții individuale, care, oricât de ingenioase ar fi, se dovedesc până la urmă prea restrictive (dincolo de anumite limite, soluțiile în cauză pot acționa împotriva spiritului logicii devenind potrivnice idealului gândirii libere). „Soluția, precizează Enescu în articolul menționat, este un proces relativ: nu este vorba de o soluție dată odată pentru totdeauna, ci doar de suprimări ale formelor directe ale contradicțiilor (de exemplu, cele apărute în domeniul teoriei mulțimilor la sfârșitul secolului trecut). Posibilitatea apariției paradoxurilor este *interioară* procesului cunoașterii, ca și posibilitatea apariției contradicțiilor în orice proces și nu este vorba de suprimarea acestei posibilități ca atare. Însă formele concrete ale contradicțiilor pot și trebuie să fie suprimate prin suprimarea condițiilor care le generează (de exemplu, utilizarea necritică a conceptelor și principiilor fundamentale ale științei” (citată după *Paradoxuri, Sofisme, Aporii*, p. 426).

Problema paradoxurilor este coroborată cu problema fundamentelor pe baza următoarelor principii dialectice pe care Enescu le-a preluat din *concepția engelsiană* (expresia îi aparține) asupra dezvoltării științei: (1) adevărul și eroarea, asemenea tuturor categoriilor logice, se mișcă în opoziții polare, au sens absolut doar în limitele unor domenii foarte limitate, (2) dacă noi aplicăm opoziția adevăr–eroare

în afara domeniului limitat invocat mai sus, ea devine relativă și deci inutilizabilă pentru o exprimare științifică precisă. În afara domeniului menționat, cei doi poli ai opoziției se transformă în opusul lor (adevărul devine eroare și eroarea devine adevăr), (3) legea fundamentală a dialecticii: intercondiționarea contrariilor și transformarea lor unul în celălalt când ating extremele.

În liniile sale generale, concepția lui Enescu se apropie de logica paraconsistentă de astăzi pentru care paradoxurile, ca forme ale contradicției netriviiale, sunt un lucru obișnuit, iar dacă raportăm fenomenul la scara întregii cunoașteri științifice, el devine chiar logic necesar. Ideea ca atare Enescu o admite (nu există contradicții veșnice, spune el, deși veșnic există contradicții), însă fără a ajunge să construiască sisteme logice de genul celor construite de Newton da Costa, Ialla D'Ottaviano, Graham Priest și alți protagoniști ai paraconsistenței, sisteme apreciate astăzi ca „dialectice” (sau „dialectice”) și care uneori chiar poartă numele de „logică dialectică”. Ceea ce reclamă autorii în cauză este o reevaluare în plan logic și filosofic a ideii de contradicție, astfel încât vechiul principiu logic *ex falso quodlibet sequitur* să-și „îngusteze” acțiunea doar la un anumit gen de contradicții, așa-numitele contradicții triviale. Contradicția paradoxală ar fi atunci ceva mai mult decât simpla contradicție logică, ea s-ar apropia de principiul explicativ al vechilor dialecticieni pentru care esența unui lucru constă tocmai în contradicțiile lui specifice (a se vedea în acest sens așa-numitul „principiu al toleranței” introdus de Newton da Costa relativ la distincția dintre contradicțiile triviale și cele netriviiale).

Sigur că Enescu avea idee de toate aceste lucruri, pe care le și invocă de câteva ori, însă literatura de specialitate pătrundea la noi foarte greu, mai ales în anii optzeci, și nu e de mirare că multe dintre ideile lui vor rămâne în stadiul de simplă intuiție sau cel mult de proiect. În paranteză fie spus, logica paraconsistentă, logica defaultică (*default logic*), logicile nonmonotonice ș.a. lipsesc din *Dicționarul de logică* (este drept că ele lipsesc și din dicționarul lui Antony Flew apărut cam tot în această perioadă). Așa stând lucrurile, Enescu va ținti mai mult spre probleme filosofice mari – problema aporiilor lui Zenon, a antinomiilor kantiene ș.a. – despre care am avut ocazia să vorbim de mai multe ori până acum. Dacă ar fi avut răgazul necesar, cu siguranță că s-ar fi aplecat și asupra altor teme de aceeași greutate și importanță cu ele, cum ar fi problema universalizării, de exemplu, sau argumentul ontologic. Timpul însă nu a mai avut răbdare cu acest gânditor, unic în felul său, plecat dintre noi în plină forță creatoare.

Au trecut deja douăzeci de ani de la moartea profesorului, timp în care la Facultatea de Filosofie din București s-au succedat mai mulți profesori și mai multe promoții de studenți. Unii îl știu doar din cărți, alții și-l amintesc doar vag. Cum este și firesc, figura profesorului se estompează odată cu trecerea timpului.

O mare surpriză îi așteaptă totuși pe admiratorii lui Gh. Enescu, și nu numai pe ei. Jurnalul său intim (peste cincizeci de caiete studențești cu însemnări zilnice) așteaptă să vadă lumina tiparului. Că nu este vorba de un simplu exercițiu stilistic, ci de o activitate cât se poate de metodică și serioasă ne-o demonstrează, între

altele, și numeroasele lui reveniri asupra textelor, cu îndreptări și observații făcute în lumina unor evenimente ulterioare. De altfel, la începutul caietului 3 găsim o mărturie care spune totul despre noua și necunoscuta lui operă: „jurnalul meu intim va constitui unul dintre cele mai strașnice romane ce s-au scris vreodată” (p. 15).

Cu toate acestea, nu mă aștept ca interesul pentru scrierile lui Enescu, îndeosebi pentru cele filosofice, să crească prea mult în viitorul apropiat. Vremurile s-au schimbat, societatea în care trăim face mai mult loc retoricii decât logicii, prioritatea revine astăzi mai degrabă succesului decât adevărului. Când însă tot acest zgomot de fond se va fi liniștit, când lucrurile vor intra și la noi pe făgașul lor normal, nu mă îndoiesc că interesul pentru logică se va redeștepta, iar Gh. Enescu își va lua locul pe care îl merită în galeria marilor figuri ale științei și filosofiei românești¹.

¹ Prezentarea de față este o adaptare după studiul meu introductiv la cartea lui Gh. Enescu, *Paradoxuri, Sofisme, Aporii, Studii logico-filosofice*, Editura Tehnică, București, 2003, p. 9–26 (*Nota de Iancu Lucica*).